

2

2055

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

11 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor
PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. II
CÜZ — PARTS 1
1956 — 57

İbrahim Horoz Bastmevi
İSTANBUL
1957

Türk Coğrafyacılarının Tasvirine Göre Çin(*)

Prof. K. Kahle

Londra'da Sir Alfred Chester Betty'nin yazma eserler koleksiyonundaki çalışmalarım esnasında Abû Bakr b. Bahrâm ad Dimişki'nin telif ettiği, muhteviyatı zengin ve coğrafyaya müteallik türkçe bir el yazmasına rastladım. Vakıa bu eserin mevcudiyetinden malumatımız vardı. Fakat bildiğime göre, şimdiye kadar üzerinde bir inceleme yapılmamıştı.

Müellif, eserinin mukaddimesinde, Dördüncü Mehmed'in (1648-1687) mufassal bir Avrupa coğrafya atlasının türkçeye tercüme edilmesi işiyle kendisini tanzif ettiğini haber veriyor. O, altı ciltten müteşekkil tercümeyi, padişaha takdim ettikten sonra, bizzat kendisi için de eserin bir hülâsasını yapmıştır. «Coğrafya» diye adlandırılmış bulunan bu hülâsanın birinci cildi Chester Betty koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu hülâsa, umumî bir girişten sonra, Afrika ve Asya'nın tasvirini ihtiva etmektedir.

Abû Bakr'in tercüme ettiği Büyük Atlas, 1662 senesinde 11 cild halinde Amsterdam'da neşredilen Blaev'ın *Atlas Major*'u idi. Biz, bu atlasın 1668 senesinde Felemenk devletleri elçisi tarafından Padişaha takdim olduğunu öğreniyoruz. Şayet Abû Bakr'in bu çalışması, kolayca elde edilebilen kabilden ve yalnız bir Avrupa atlasının hülâsasından ibaret olmuş olsaydı, bu hususta büyük bir zaman sarf etmenin bir değeri olmazdı. Muhakkak ki, o zamanki Avrupa coğrafyasının son ilmî neticelerini belirtmesi bakımından, Türkler için bu eser bir önem taşıyordu. Fakat yazma iyice tetkik edilirse, müellifin kendi mesaisinden mütevaziyane bir şekilde dahi bahsetmediği tezahür eder. Onun esaslı tetkiklerde bulunduğundan şüphe olunamaz, zira eserinde kendisinin müstakil olarak yazdığı bir çok fasıllar vardır ki, buralarda müellifin, Blaev'den, daha üstün olduğu görülür.

(*) Doç. Dr. A. Cevat Eren tarafından almancadan tercüme olunmuştur.

Bilhassa Osmanlı İmparatorluğunun idaresi altında bulunan ülkelerde veyahut ahalisini müslümanların teşkil ettiği yerlerde bu tetkik daha çok göze çarpmaktadır. Zira Abû Bakr iyi bir müdekkik idi ve Blaev'in tercümesinden de bir çok şeyler öğrenmişti. Bundan başka Abû Bakr İstanbul'da nüfuz sahibi çevrelerle iyi münasebet temin etmişti ve dolayısıyla muhtelif malûmat elde etmek imkânlarına malik idi. O devirde Avrupa coğrafyacılarının bu imkânlardan istifadesi kolay değildi. Abû Bakr'in Afrika, Mısır, Sudan, Somali sahilleri, Arabistan hakkındaki tasvirleri ile kendi vatani Suriye, Mezopotamya ve Küçük Asya hakkındaki tarifleri pek mükemmeldir.

Müellifin Batı Asya ülkelerine ait tasvirlerinin kıymeti çoktan beri malum idi. 1727 senesinde İstanbul'da ilk defa bir matbaa tesis eden İbrahim Müteferrika, burada ehemmiyetli bir çok islâm eserlerini tabetti ve bu meyanda 1657 senesinde vefat eden Kâtip Çelebi'nin tamamlamadan bıraktığı «*Cihannüma*» adlı eserini de 1731 yılında neşretti. Kâtip Çelebi, bütün kürei arzı tusvir etmek maksadı ile, Asya'nın doğusundan başlayarak batısına kadar devam eden büyük bir plân tasarlamıştı. Fakat ermenistan'ı hazırladığı sıralarda vefat etmiş, böylece Türkler için ehemmiyetli bulunan bu kısım noksan kalmıştı. İbrahim Müteferrika noksan kalan bu kısmı tamamlayarak, arzın dört kara parçasından birisi olan Asya kıt'asını ikmal etti. İbrahim müteferrika bu kısmın ikmal hususunda, Sir Alfred Chester Betty'nin koleksiyonunda bulunan ve tarafımdan tetkik olunan yazmada da görüldüğü üzere, Abû Bakr'in coğrafyasından faydalanmıştır.

İbrahim Müteferrika, matbu *Cihannüma*'nın 422 ci sahifesinde açık olarak bu ciheti ifade etmiş ise de, benim görüşüme nazaran, şimdiye kadar iyi anlaşılmamıştır. Pek dikkate şayandır ki, Charles Rieu gibi bir âlim Britisch Muzeum Or. 1083 numarada bulunan bir yazma eseri, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sının bir kısmı olarak tavsif eder ki, gerçekte ise bu kısım Abû Bakr'in coğrafyasıdır. Kâtip Çelebi'nin eserlerinin yazma nüshalarından bir çoğu üzerinde meşgul olan Franz Thaeschner de, Britisch Muzeum'daki yazma nüshayı Abû Bakr'in, *Cihannüma*'yı itmam için teşebbüs ettiği mesaisinin bir kısmı olduğuna işaret eder. Hakikatte ise *Cihannüma*'yı ikmal eden Abû Bakr olmayıp İbrahim Müteferrika'dır ve İbrahim Müteferrika bu tamamlamayı, Abû Bakr'in eserinden vücade getirmiştir.

Cihannüma, Abû Bakr'e büyük bir örnek vazifesi görmüştür. Coğrafya ile tarihin rabıtasını, ülkelere gelip giden yolların tayin ve tasviri gibi hususiyetleri Abû Bakr büyük selefinden öğrenmiştir. Kâtip Çelebi'de eseri yazarken Avrupa me hazlarına bağlı kalmıştır. O, *Cihannüma*'yı yani matbu olarak bugün elimizde bulunan eseri, yazmağa başlamadan evvel bir Avrupa eseri olan Mercator'un *Atlas Minor*'unu türkçeye tercüme etmiştir. Mercator'un Atlası 1621 senesinde Hondius tarafından Arnheim'da tabolunmuştur.

Kâtip Çelebi, diğer Avrupa kaynaklarından da faydalanmıştır. O, tam bir ilim adamı olduğundan, kendisinin istifade ettiği kaynakları muntazaman zikreder. Yalnız, faydalandığı Avrupa eserlerinin müelliflerinin soy adları yerine, sadece küçük adlarını yazar. Meselâ, Philipus Cluver tarafından yazılmış ve müellifin vefatından sonra 1629'de Leiden'de neşredilmiş bulunan *Introductio in Universam geographiam Tam Veterum quam Novorum* namlı eserden kitabında bahsederken, müellifin adını, yalnız Philipus olarak zikreder. Bunun gibi, Lorenzo d'Anania'nın 1582'de Venedikte tabolunan *L'universale Fabrica del mondo overo cosmographico* namlı eserinden faydalanırken, yine bu müellifin ismini de sadece «Lorenzo» diye zikreder. Abû Bakr ad-Dimişqî ise, coğrafyasını yazarken istifade ettiği me hazları umumiyetle göstermez. Hatta Abû Bakr'in, kitabında, kendisinin minnettar olması icab ettiği büyük selefi Kâtip Çelebi'nin adını zikrettiğine hiç rastlamadım. Bu iki mühim Türk Coğrafyacısının Çin hakkında söylemiş olduklarını burada arz edecek olursam, belki de o iki mühim şahsiyeti daha iyi bir şekilde karakterize etmiş olurum.

Çin, eski İslâm müellifleri tarafından «Sîn» diye tesmiye olunmuştur. Romalıların dahi bildiği bu ad, milâddan evvel 3. asırda Çin'de hüküm süren «Tsin» ismindeki imparator sülâlesinden gelmektedir. Orta çağlarda Çin ve bhusus Şimalî Çin için Hita «Kitay» yahut Hitay diye yeni bir isim kullanılmıştır ki, bu isim milâttan sonra 10 cu asırdan 12 ci asra kadar şimalî Çin'e hâkim olan ve «Hitan» diye anılan kavimlerin isminden neş'et etmişti.

Bilindiği üzere, Marco polo bu memleketi «Cathay» teşmiye etmiş, Yul ise bir eserinde «Cathay and the Way Thither» diye isimlendirmiştir. İslâm müellifleri de 12. asır ve müteakkip yüzyıllarda bu memlekete «Hitay» diyorlardı. Yalnız Hindistan'da «Çin» adı, olduğu gibi devam etti ve Portekiz'liler 16. asrın başlarında Hindistan'dan gemilerle Çin'e geçtikleri zaman, hindliler gibi, bu

ülkeye, Çin adını verdiler. Bütün 16 yüzyıl boyunca Çin ile Hitay'ın nerelere izafe edildiği büyük bir konu olarak devam etti. Takriben 1600 senelerine doğru Cezvit misyonerlerinden Peters Matthacus Ricci ve Benedictus de Goes, Çin ile Hitay'ın aynı memleketeye verilen muhtelif iki isimden başka bir şey olmadığını bildiren mühim bir malûmatı ileri sürdüler. Fakat hakikat herkes tarafından kabul edilinceye kadar, bu karışıklık bütün 17. asır boyunca da devam etmiştir.

1656-57 tarihlerinde *Cihannüma*'sını yazan Kâtip Çel'bi için Çin'in taksimatına bir mukaddime yazmak büyük bir mesele idi. Ona göre, bazı kimseler Çin'i 13 ve bazıları da 15 eyalete ayırmışlardı. Kim olduğunu iyi bildiğimiz Lorenzo da eski çağlarda her eyaletin kendine mahsus bir hükümdarı olduğunu söyler. Bu gün hepsi bir imparator tarafından idare olunan büyük bir devlet teşkil eder. Fakat Kâtip Çelebi bu eyaletleri birer birer zikretmiyor. Kâtip Çelebi diyor ki: «1516 senesinde I. Selim'e takdim olunan ve ekserisi bir tacir tarafından yazılmış bulunan farsça bu Kanunnamede Çin ve Hitay aynı memleket olarak gösterilmiş ve 12 eyalete taksim olunmuştur. Halbuki, Çin ve Hitay ekseri Coğrafî eserlerde de beyan olunduğu gibi, hudutları sarahaten bilinen iki ayrı krallıktır. Bu sebeple tanınmayan bir şahsın boş lâflarına burada bir değer verilmemiştir. Hitay tarihine ait malûmatı daha sonraları vereceğim. Şimdi muhtelif kısımlara ayırmaksızın yalnız Çin memleketini anlatmak istiyorum.»

Umumî tasvirlerde Kâtip Çelebi'nin ehemmiyetli kaynağı Lorenzo ve Mercati'nin atlasıdır. Fakat, Çin porseleninden bahsederken, evvelâ Mercator atlasındaki natamam ve kısa malûmatı verdikten sonra, sözü geçen farsça *Kanunname*'nin pek doğru kayıtlarını eserinde nakl eder. Muhtelif Çin şehirlerinin tasvirinde ise Mercator atlasını takip etmiştir. Kâtip Çelebi Çin hükümdarını anlatırken «İslâm kroniklerinde bunlar hakkında itimada şayan haber yoktur» der. Yeni kroniklerde, Sasanîler zamanına kadar olan Çin İmparatorlarından ancak altısının ismini bulduğunu zikreder. «Yalnız bunlardan emin olmadığımın tekrar etmiyorum» der. Bundan sonraki bölümde Kâtip Çelebi, Çin'in ahvali hakkında farsça *Kanunname*'nin muhtasar malûmatı ile iktifa eder. Filvaki, o bu malûmatın Türkiyede bir hayal veya fantazi mahsülü olarak telâkkî edileceğinden emin idiye de, arzu edenin okuyacağı kanaâtında bulunuyordu. Kâtip Çelebi daha sonra Hitay hakkında izahat verir. Coğrafî vaziyet ve hudutlar hakkında ise Avrupa kaynakla-

rından faydalanmıştır. Hemen ekserisi 1600 senelerine doğru yazılmış bulunan bu mehazlarda, Çin ile Hitay'ın aynı memleket olduğu bilinmemekte idi. Bundan sonra Kâtip Çelebi, Hitay'a dair 28 sahife kadar tutan uzun malûmat verir. O, bu hususta sözü geçen *Kanunname*'den başka, Gıyaseddin Nakkâş'ın risalesinden de faydalanmıştır ki, bundan ileride ayrıca bahsolunacaktır.

Abû Bakr'e gelince: O, Coğrafyasını telif ettiği zaman, evvelce gördüğümüz gibi Blaev'ın Büyük *Atlas Major*'unu türkçeye çevirmişti. 1662 de neşrolunan bu eser, Çin hakkında o devirde en iyi bir mehaz olan, cezvit Martinus Martini'nin *Novos Atlas Sinensis* namındaki eserini de ihtiva ediyordu. Abû Bekr'in eserinde Çin'e ait sık yazıyla yazılmış 60 sahife içinde verdiği haber tamamile bu atlastan alınmıştır. Atlasta verilen malûmata uygun olarak, Abû Bekr de kendi eserinde Çin'i 17 eyalete taksim eder. ve Çin'in eski ve yeni haritaları ile bunlar hakkında yapılan hatlardan bahseder. Çin ve Hitay meselesine ait izahat verir. Bundan sonra bu memleketin ve sekenesinin umumî tasvirine geçip, buranın ahali, yediği yemekleri, nehirler ve şehirlerin sayısı, adetleri Çin'in ilim, din, tıp ve felsefesine dair malûmat verir. Çin'lilerin içki imâllerinden, gemi inşaatından, Çin mimarisinden, imparatorlarıyla hükümetlerinden, dağ ve nehirlerinden bahsedip, Seddi Çin ve Çin ölçü ve hesaplarını izah eder.

Bütün bu izahat ve 17 Çin eyaleti ile Japonya hakkındaki tasvirlerin hemen hepsi, aynı atlastan alınmıştır ki, bizim için büyük bir ehemmiyeti haiz değildir.

Abû Bakr'in kitabının bundan sonraki faslı, «Çinlilerin tarihi» unvanını taşımaktadır. Kâtip Çelebi bu konuya ait, tetkik ettiği mehazlarda malûmat bulamadığından bir şey söylemez. Halbuki Abû Bakr üç farsça eser bulduğundan bu mevzua temas etmiştir. Moğollar Çin'i feth ettikten sonra kendi ilim adamlarını, Çin kaynaklarını tetkike memur etmişlerdi. Bunlardan birincisi Nasiruddin Tusî'dir ki, bunun için Hulâgu, Urmiye gölü civarında bulunan Merga'da bir rasathané inşa ettirdi. Tusî Hulâgu için her tafsilâtı haiz bir Çin tarihi ve astronomiye ait bir almanak yazmakla görevlendirilmiş, hatta bu maksad için kendisine bir Çin âlimi de yardımcı olarak verilmişti.

İkincisi ise, büyük bir devlet adamı ve tarihçisi olan Reşiduddin'dir ki, Gazan Hanın emri üzerine bir Türk ve Moğol tarihi yazmıştır. Gazan Hanın halefi olan Olçaytu'nun (1304—1316) emrile de Raşideddin bu eserini bir cihan tarihi haline getirmiş, Mo-

ğol-Türk tarihine, Çin tarihinden başka da papalığın tarihi, Frank imparatorlarının tarihi ile İsrail ve Hindistan tarihini ilâve etmiştir. Reşiduddin Çin tarihini yazarken, üç çin vak'anüvisinden faydalanmıştır. Prof. Herbert Frank, bu üç kronoği bilâhère Japonyada tabedilmiş bulunan *Taische Tripitika*'nın 49. cildinde bulmuştu. Prof. Frank, 1951 senesinde *Oriens* mecmuasının 4. cildinde buna dair bir haber vermektedir. Abû Bakr Çin'e ait malûmat toplarken istifade ettiği üçüncü kaynak ta Timur'un torunu ve Şahrüh'un oğlu Uluç bey tarafından 1437 de telif edilen yeni astronomi (*Zici Ulug bek*) namlı kitaptır.

Çok dikkate şayandır ki, büyük bir İslâm bibliyoğrafya müellifi bulunan Kâtip Çelebi, bu üç eseri zikrettiği halde, bunları mütalea etmemiştir. Abû Bakr ise, bu mevzuda daha çok malûmatlıdır. O, kendi istifade ettiği me hazlarla iktifa etmemiş, bizzat Çin kronikleri ile iştiğal etmiştir. Fakat biz bu meselenin tafsilâtına burada girmeyeceğiz.

Bundan sonra Abû Bakr tuhaf bir ilâve yapar ve kendisinin gördüğü kroniklerde Çin ile Hitay memleketlerinin tasvirleri bulunduğunu, halbuki Çin kroniklerinde bunların mevcut olmadığını bildirir. Müteakiben Hitay ülkesinin hakkında mufassal malûmat verilmektedir. Ona göre, Hitay iki kısımdan ibaret olup bunlardan biri, Çin seddi'nin içinde diğerleri bu divarların haricinde kalmaktadır. Çin divarlarının haricinde kalan kısım İslâm kavimleri tarafından «Hitay» diye isimlendirilir. İşte o bu Sedd-i Çin dışında kalan kısmı, farsçadan tercüme edilmiş bulunan Kanunname ve nizamnameye göre tasvir etmek istediğini bildirir.

Bu hususun tespiti pek alâka çekicidir. Evvelce gördüğümüz gibi, Abû Bakr Çin ile Hitay'ın aynı mefhumu ifade ettiğini nazârî olarak iyi biliyordu. Böylece diyor ki, Hitay'ın bir kısmı Çin Seddi içinde bulunmaktadır. Kendisinin şimdi anlatmak istediği Hitay ise, Çin seddinin dışında kalan kısımdır. Onun tespit ettiğine göre, tasvir ettiği «Hitay» in esas Çin ile hiç alâkası yoktur. Halbuki, onun tasvirleri Çin'e aittir. Yalnız bu me hazlarda Çin'e Hitay deniliyordu. Demek ki, Abû Bakr'in nazârî olarak malûmatı bulunmasına rağmen, yukarıda gördüğümüz gibi, Kâtip Çelebi'ye bağlanarak Hitay ile Çin'i ayrı memleketler olarak kabul eder. Çünkü Abû Bakr'in coğrafyasında 8 sahifelik verdiği malûmat, *Cihannüma*'nın 28 sahife olarak verdiği malûmatın bir hulâsasından başka bir şey olmadığından, burada bizim evvelâ Kâtip Çelebi ile meşgul olmamız lâzım geliyor.

Kâtip Çelebi'nin verdiği haberler iki farsça mehaza istinad etmektedir. Bunlardan biri *Kanunname* diğeri Ruznâme'dir. Kanunname 20 fasıldan ibaret bir kitaptır. Bir tüccar tarafından Sultan Selim'e ithaf edilen bu *Kanunname*, aslında Seyyid 'Alî Akbar Hı-tay'ın telifi olan *Hı-tayname*'dir ki, 3. Sultan Murad (1574—1595) zamanında müellifinin adı zikredilmeksizin «*Kanunname*» namı altında türkçeye tercüme edilmiştir. Kâtip Çelebi bu türkçe tercümeden faydalanmıştır. Eserin müellifi üç yıldan daha fazla bir müddet (1505—1508) Çin'de yaşamıştı ve kendisi müslüman olduğundan, Çin'deki müslümanlarla temas fırsatını bulmuştu. Bu sebeple o, bize Çin hakkında bir çok noktalardan ehemmiyeti haiz malûmat verir. Verdiği malûmatın bir islâm görüşüne dayanması dolayısıyla ayrı bir değeri vardır.

Bu eserin münderecaı hakkında Pekin Üniversitesi Profesörlerinden Chang Hsing-Lang ile uzun uzadıya muhaberatta bulundum. Bu Profesör Marco Polo'nun seyahatnamesini çinceye çevirmiş ve Çin'in garp memleketleri ile münasebatını izah eden ve bir çok ciltlerden mürekkep bulunan bir de eser te'lif etmiştir. Benim ricam üzerine Dr. M. Hamidullah *Hı-taynameyi* ingilizceye tercüme etti. Bu tercümeyi Prof. Chang Hsing-Lang'a gönderdim. Profesör bu eseri tetkik ederek eski Çin şehir ve eyaletlerinin adlarını ihtiva eden ve Kâtip Çelebi tarafından anlaşılmayan 12 Çin eyaletinin izahı hakkında çok kıymetli şerhler de bulundu. 'Alî Akbar, Çin hükümdarlarının sarayında ekserisi Müslüman olan hadımağalarının büyük nüfuza sahip olduklarını ve bunların gördükleri işler hakkında malûmat verir. 'Alî Akbar'ın Pekin'de bahsettiği büyük camide, imamlık vazifesi irsi'dir. Hatta Profesör Chang Hsing-Lang'ın camiye giderek konuştuğu bugünkü imam, 'Alî Akbar'ın bahsettiği imamın ahfadındandır. Bu imam cedlerinin 15. asır ortalarında «Kanton» dan Pekin'e hicret etmiş olduklarını biliyor. Camide el'an farsça ve çince kitabeler bulunmaktadır. Bunlardan ikisi takriben 'Alî Akbar'ın Pekin'i ziyaretinden on sene evvel nüfuz sahibi hadımağaları tarafından yaptırılmıştır. Yine bugün görüyoruz ki, bu yazıların yazılmış olduğu Çin porselenleri ile tunç levhalar, arapça yazıların yazıldığı devre aittir.

'Alî Akbar'ın *Hı-tayname*'sinden alınan mufassal izahatı, Kâtip Çelebi'nin *Cihonnüma*'sında keşf etmek pek enteresan olmalıdır. Onun Hitay memleketi üzerine yaptığı 28 matbu sahife tutarındaki tasvirlerin, üçte ikisi temamlı 'Alî Ekber'in Hitaynamesinden alınmıştır.

Kâtip Çelebi'nin ikinci mehzazı, Gıyasuddîn'in telif ettiği bir risaledir. Gıyasuddîn 1419 senesinde Şahrüh'un Çin'e gönderdiği elçi ile beraber bulunmuştu. Kâtip Çelebi'nin faydalandığı bu risale, Khondemir'in *Hâbib us-siyar*'i ile 'Abdurrazzak Samarqandî'nin *Matla' us-sa'dayn* de anlattıkları gibi, bunun esası Hafız Abrû'nun *Zubdat ut-tavârih*'inde bulunmaktadır. Gıyasuddîn resmî bir elçiliğin azası bulunduğundan ancak kendisine gösterilen şeyleri verebilmiştir. Kâtip Çelebi, Gıyasuddîn'in risalesini, elçilik heyetinin kabul merasimi ile Çin imparatorunun av merasiminden ve Çin'e giden yollardan bahsederken, ancak üç yerde zikreder.

Abû Bakr, Kâtip Çelebi'den hulâsatan aldığı malûmatı, Gıyasuddîn'in risalesinden alınmış gibi gösterir. Bu hal okuyucuyu hataya sürüklemektedir. Fakat her iki eser tetkik edildiği vakit kolayca anlaşılıyor ki, Abû Bakr, Kâtip Çelebi'ye bağlıdır. Yalnız ondan bahsetmez. *Cihannüma*'ya göre, Hitay ve Çin biri diğerinden muayyen hudutlarla ayrılmış iki memlekettir. Abû Bakr, bunların ayrı memleket olmadığını biliyordu. Fakat buna rağmen Çin seddinin dışında kalan bir Hitay tasvir eder ki, hakikatte bu, kaynaklarda Hitay diye adlandırılan Çin'in ta kendisidir.